

עמי איילון, **מהפכת הדפוס הערבי**, מסדרת 'בלשון עבר' (ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית ומאגנס, 2018), 309 עמ'.

כיצד נוצרת מהפכה תרבותית? זו השאלה המרכזית שבה עוסק ספרו האחרון של עמי איילון,¹ תוצר מבורך נוסף של קריירה מחקרית רבת שנים, המתמקדת בתולדות העיתונות, הדפוס והרגלי הקריאה בעולם הערבי.² המחקר שלפנינו מחדש ותורם לכמה מעגלי שיח בעת ובעונה אחת: בראש ובראשונה, לחקר תולדות הספר והדפוס, שהפך זה מכבר לתחום משנה מבטיח בהיסטוריה תרבותית, בעיקר של מערב אירופה וצפון אמריקה.³ חקר התחום בהיסטוריה של המזרח התיכון כבר זוכה להתעניינות גוברת, אך זו מתמקדת – וגם זאת ברכה – בתולדות הספר, הקריאה והאוריגניות בעידן שלפני כניסת הדפוס לשימוש המוני בסוף המאה התשע-עשרה.⁴ מחקר של איילון פורץ

1 **מהפכת הדפוס הערבי** הוא המהדורה העברית של Ami Ayalon, *The Arabic Print Revolution: Cultural Production and Mass Readership* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016)

2 וראו: Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A History* (New York: Oxford University Press, 1995); וכן, Ami Ayalon, *Reading Palestine: Printing and Literacy, 1900-1948* (Austin: University of Texas Press, 2004) (העוסק ברבים מהנושאים הנידונים בספר העברי, אך במסגרת זמן ובפרסיה גאוגרפית מצומצמות הרבה יותר; וכן מאמריו הרבים של איילון העוסקים במגוון היבטים בתולדות הדפוס והקריאה בעולם דובר הערבית במאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים).

3 ראו, למשל, John Tebbel, *A History of Book Publishing in the United States*, 4 volumes (New York: R. R. Bowker Co., 1972-1981); Cathy Lynn Preston and Michael J. Preston (eds.), *The Other Print Tradition: Essays on Chapbooks, Broadsides and Related Ephemera* (New York: Garland, 1995); David Finkelstein and Alistair McCleery, *An Introduction to Book History* (New York: Routledge, 2013); Roger Chartier, *The Author's Hand and the Printer's Mind* (Cambridge: Polity Press, 2014)

4 ראו, למשל, Kathryn Anne Schwartz, 'Meaningful Mediums: A Material and Intellectual History of Manuscript and Print Production in Nineteenth-Century Ottoman Cairo' (Ph.D. diss., Harvard University, 2015); Dana Sajdi, *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant* (Stanford: Stanford University Press, 2013); Geoffrey Roper (ed.), *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East* (Leiden: Brill, 2014); Konrad Hirschler, *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices* (Edinburgh: University of Edinburgh Press, 2012); Nelly Hanna, *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to Eighteenth Century* (Syracuse: Syracuse University Press, 2003); Hala Aujji, *Printing Arab Modernity: Book Culture and*

אפוא את המשך הדרך הכרונולוגית, ודן בשינויים שחוללה כניסת הדפוס בתחומים אלה למן סוף המאה התשע-עשרה ואילך. בהקשר זה איילון אף מציג פרשנות חדשה לתופעה התרבותית המכונה 'הנהדה הערבית', אותה 'התעוררות תרבותית' ערבית בשלהי המאה התשע-עשרה, הממשיכה להעסיק דורות של חוקרות וחוקרים. אולם מעבר לכך, בעצם צלילתו לעומק השינויים שחוללה התפשטות הדפוס בערבית, ובה תיאורים מפורטים של סדר יומו של מוציא לאור, למשל, או של קריאה משותפת בבתי קפה, תורם הספר שלפנינו תרומה של ממש גם לחקר חיי היום-יום במזרח התיכון. בכך הוא משמש דוגמה מוצלחת, גם אם לא שלמה, לסינתזה בין-תחומית קשה לפיצוח בדרך כלל של אנתרופולוגיה והיסטוריה. בדרך כלל מוביל הקושי לזניחתה של הסינתזה הזאת, למרות הפוטנציאל הרב הגלום בה להעמקת ההבנה ההיסטורית, ובוודאי של תופעות תרבותיות רחבות, כגון הנהדה.

עוצמתו של הספר טמונה אפוא בהארת הבטיה של הנהדה שלא זכו לתשומת לב מחקרית עד כה: דפוס והוצאה לאור של ספרים, ספרונים, עיתונים, וכתבי עת בערבית; התפתחות ציבור קוראים חדש (דהיינו צרכניהם של מוצרי הדפוס המתרבים האלה) ושינויים בהרגלי הקריאה שלו, וסלילת אפיקי הפצה של מוצרי דפוס בערבית, כלומר, החוליה המחברת בין השתיים הקודמות.

כך, הפרק השני בספר מוקדש למדפיסים ומוציאים לאור, ופותח בסקירת פועלם של שניים ממאורות הנהדה, בֶּטְרַס אַל-בֶּקְטַאנִי (1819-1893) ואחמד פאָרְס אַל-שַׁדִּיאַק (1805-1887); אך הוא אינו סוקר את פועלם האינטלקטואלי או את תוכן יצירתם, המוכרים לעיפה, אלא את מאמציהם להדפיס ולהפיץ את יצירתם ואת יצירותיהם של אחרים.⁵ אַל-בַּסְתַּאנִי ואל-שַׁדִּיאַק הקימו הן בתי דפוס והוצאות לאור (כלומר ערכו כתבים של אחרים), והן בתי ממכר ורשתות הפצה לתוצרתם. על שני אלו איילון מוסיף ביוגרפיות של עוד שניים מגיבוריה העלומים של הנהדה: ח'ליל סרפִּיס (1842-1915), חתנו של אַל-בַּסְתַּאנִי ומגדולי המדפיסים-המו"לים בביירות (ובעולם הערבי של התקופה), וג'ורג'י חביב חנאניא (1864-1920), מדפיס-מו"ל זעיר מירושלים. שניהם אינם מוכרים בחקר הנהדה, שהתמקד עד כה במחשבת התנועה האינטלקטואלית הזאת ובאופני קבלתה, אך בלעדיהם היא לא הייתה מתקיימת: סרכיס היה מחלוצי הדפוס בערבית ועסק גם בפרסום ובהפצה; תיאור שגרת עבודתו במפעל הדפוס שלו יוצק משמעות קונקרטיה למאמצים שהיו כרוכים במהפכה התרבותית הזאת, מאמצים

the American Press in Nineteenth-Century Beirut (Leiden: Brill, 2016). על המעבר בין כתיב יד לדפוס בתימן של סוף המאה התשע-עשרה ואילך, ראו Brinkley M. Messick, *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society* (Berkeley: University of California Press, 1993)

5 בהמשך אני דן גם בפרק הראשון של הספר.

שאפשרו אותה אך גם הגבילו אותה. תיאור התמדתו של חנאניא במלאכת הדפוס מול קשיים כלכליים ואחרים מאיר גם את הפופולריזציה של הדפוס בסוף המאה התשע-עשרה – חנאניא מייצג עשרות מהפיסים זעירים בעולם הערבי (אם לא יותר). לעומת סרכיס שהיה מגדולי המו"לים בו – עובדה המעידה על הגידול המהיר בביקוש לדפוס ומוצריו.

חלקו השני של הפרק מחדש בעצם הארתו את אופני המימון של מפעלי ההדפסה בתקופה הנידונה, קרי את אופן מימונה של המהפכה התרבותית. על פי איילון היה מדובר במימון משותף לכמה יזמים, ולעתים אף ב'מימון המונים'. במימון השתתפו המו"לים עצמם, בעלי חנויות הספרים, אנשים שרכשו זיכיון להדפסת ספר מסוים, אגודות מדעיות ותרבותיות, והקוראים, שנקראו לממן הדפסה מסוימת, או לרכוש מנוי לסדרות ספרים. הפרק השני מסתיים בסקירת אמצעי השליטה של המדינה העוסמאנית בפעילות הדפוס המתרחבת בשטחה, ובהם רישוי אטי ובררני של פרסומים, צנזורה לפני הפרסום, הטרדות של מו"לים וענישתם, לרבות ענישה גופנית. ניסיונות השליטה האלה התהדקו בתקופת שלטונו של הסולטאן החשדן עבדולחמיד השני (שלט 1876-1909), אך הותרו מאוד לאחר הדחתו בידי 'התורכים הצעירים'.

מה הייתה התוצרת של מפעלי הדפוס המתרחבים האלה? על פי סקירת אוספים, ספריות, וקטלוגים, וכן על פי הפרסומים עצמם, איילון קובע בפרק השלישי כי עיקר הפרסומים, בוודאי בתקופה המוקדמת של פריצת הדפוס בערבית, היו דווקא הדפסות של מבחר יצירות מהספרות הערבית הקלאסית מהמאות הקודמות, הן מהספרות העיונית והן מהספרות הלא-עיונית. הספרים האלה הודפסו על פי כתבי יד, וזכו להדפסות חוזרות רבות. לפרסומים אלו היה ביקוש רב בקרב העילית המשכילה, והדפסתם מייצגת אמנם מעין המשכיות, אך אין זו המשכיות 'תמימה' חסרת השלכות על עיצוב העולם התרבותי באותה התקופה (ולאחריה), אלא היו לה השלכות רחבות שנידונו במקומות אחרים.⁶ נוסף על אלו הפיצו עתה מפעלי הדפוס גם סוגות חדשות וחדשניות: ספרות עיונית ולא-עיונית מתורגמת מלשונות אירופה; ספרונים קטנים וקצרים, חוברות ובטאונים, בעיקר בעלי תוכן דתי; כרוזים, כרטיסי ביקור וכרטיסי ברכה וטפסים משרדיים; ובעיקר – עיתונים וכתבי עת, שעד מהרה נהפכו לאפיק המרכזי להעברת מידע ופרשנות על המציאות המשתנה במהירות.

בשני הפרקים הבאים, הרביעי והחמישי, עובר איילון לעסוק בפירוט בחוליה המקשרת שבין תהליכי הייצור והמוצרים לבין הצרכנים, קרי בתשתיות ההפצה. כאן

6 ראו לדוגמה את החיבור הקלאסי של אלברט חוראני ואת הדיונים שערור: Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1962); לעניין זה ראו גם Dwight Fletcher Reynolds (ed.), *The Cambridge Companion to Modern Arab Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015)

הוא דן בחנויות הספרים החדשות שצצו בערים הגדולות בסוף המאה התשע־עשרה, בין שהיו חלק מבתי דפוס או מהוצאות לאור, בין שהיו חנויות עצמאיות; במוכרי הספרים, שספרים לא היו בהכרח מרכולתם העיקרית; בהפצת מוצרי דפוס דרך הדואר, שעדיין היה בתהליכי הקמה ופריסה, או דרך סוכני הפצה, ובחבלי הילדות שנבעו מעצם הקמתן של תשתיות אלו. כמו כן, הוא דן בספריות ציבוריות ובספריות של אגודות מדעיות ותרבותיות שונות, שגם הן הוקמו באותה התקופה, אך נותרו מוסד אליטיסטי למדי, ולכן גם בעלות השפעה מצומצמת. איילון מקדיש דיון מעמיק גם לקידום ההפצה: לצד הופעתן של פרסומות וביקורות ספרים בעיתונות ובכתבי העת, ניסו יזמים מוכשרים, כגון יוסף אל־שלפון (1839-1895), עוד אחד מגיבורי הנהדה העלומים, שיטות מוצלחות יותר ופחות של מינויים, סדרות מינויים, או 'מועדוני ספר', כדי לקדם ולממן ייצור עתידי, ובד בבד כדי להבטיח ולפתח קהל צרכנים. הדיון בפיתוח תשתיות ההפצה של מוצרי הדפוס אינו רק ייחודי ומחדש, אלא גם חיוני להבנת הצלחתו של הדפוס ליטול את הבכורה מתעשיית כתיב היד הקודמת, להקים קהל קוראים חדש ולהרחיב את הישן, על ההשלכות החברתיות, התרבותיות והפוליטיות שהיו לכך. דיון זה גם קושר את התפתחות הדפוס בערבית בשלהי המאה התשע־עשרה לשינויים הדרמטיים והמהירים שהתרחשו באותה עת בטכנולוגיה, בתחבורה, בתקשורת ובסביבה הבנויה. שינויים אלו, המאוגדים לרוב תחת הכותרת הטעונה 'מודרנה' ונגזרותיה, הם נושאים מסורתיים בחקר המזרח התיכון.⁷

בשני הפרקים האחרונים איילון סולל דרך אל חקר הקריאה, הקוראות והקוראים במזרח התיכון, הנמצא רק בראשיתו. חקר זה, כאמור, מתבקש מעצם העיסוק בהפקת מוצרי דפוס והפצתם: ללא מבט אל החוליה האחרונה בשרשרת, אל ציבור הצרכנים ואל אופני הצריכה, אי אפשר לעמוד על משמעות חדירתו של הדפוס אל חברות דוברות ערבית ועל השינויים שחולל. כאן כבר מציב איילון את שאלת המהפכה שחולל הדפוס, שאלה שהעסיקה חוקרות וחוקרים של מערב אירופה. הוא עונה על שאלה זו בחיוב: התרחבות הקריאה החל מסוף המאה התשע־עשרה בחברות דוברות ערבית אכן הייתה מהפכנית, וממצאיו מוכיחים זאת בקלות. איילון סוקר בקצרה את חקר הקריאה ועומד על כמה מושגים תאורטיים, בעיקר בהקשר של אוריינות; ודיונו בהמשך מתמקד ביחס שבין קוראים פעילים לבין קוראים סבילים, כלומר קוראים שמקריאים להם (או כפי שהוא מכנה זאת: מעגל פנימי של קוראים ומעגל חיצוני).

כאן איילון מציע הסברים משכנעים להתרחבות קהל הקוראים: העלייה במספר הפרסומים שהדפוס הפיק, שהזינה ביקוש גדל והולך; התרחבות החינוך באותה התקופה; ובעיקר הצורך של הציבור הרחב במידע זמין, מהיר ובהיר על המציאות

7 דוגמה לאחד המחקרים האחרונים בנושא, והם רבים, היא On Barak, *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt* (Berkeley: University of California Press, 2013)

המשתנה במהירות שמסביבו, ובפרשנות של המידע הזה, צורך שסיפקו העיתונים וכתבי העת, יותר מספרים וחיבורים אחרים. כלומר העיתונות היא שהובילה את התרחבות הקריאה. הביטוי המובהק לכך הוא שעיתונים, ולא ספרים או כתבי עת מעמיקים, הם שנקראו והוקראו בקול בצוותא ובציבור. אמנם הייתה זו גם המשכיות של מסורת ארוכת שנים של הקראה בציבור, אך המדיום, התכנים והתהודה היו חדשים לחלוטין. בהסתמכו על זיכרונות וקטעי עיתונות מהתקופה, איילון פורס תמונה רחבה של המנהג החברתי החדש: קריאת עיתונים בבתי קפה. יודעי קרוא וכתוב, בדרך כלל ממעמד הביניים החדש והמתרחב באותה התקופה, קראו עיתונים בבתי קפה דרך קבע, ועשו זאת בקול ובקבוצות כדי שיוכלו לדון בכתוב. כך נהפכו בתי הקפה והעיתונות למעצבי דעת הקהל של דור צעיר שלם, דור שעד מהרה גם פעל על פי השקפותיו החדשות, עד כדי ארגון מהפכות פוליטיות ולאומיות, כמו מהפכת 1919 במצרים. זאת ועוד, איילון דן בהרחבה גם בתופעה של הקראת עיתונים או כרוזים למי שאינם יודעים קרוא וכתוב בבתי קפה (ממעמד חברתי כלכלי נמוך יותר) ובקבוצות רחוב. כך גדלה פי כמה השפעתם של מוצרי הדפוס למיניהם.

לבסוף, כמו בכמה חלקים אחרים בספר, איילון מחדש בגיבוש פרופיל חברתי של קהל הקוראים החדש והישן על סמך רשימות מנויים, רשימות תפוצה, מפקדי אוכלוסין, זיכרונות ומכתבי קוראים למערכת. לדבריו אלו היו 'בעיקר מצרים ולבנונים; מרביתם עירוניים; רובם המכריע גברים; באופן טיפוסי נוצרים ובגיל ממוצע הנמצא בירידה מתמדת - אלו היו מאפייניו העיקריים של ציבור הקוראים הערבי ערב מלחמת העולם הראשונה' (עמ' 228). עם זאת, הוא גם עומד בהרחבה על כניסתן של נשים ושל צעירים למעגל הקוראות והקוראים, ורומז להשפעת הקריאה על הקבוצות האלה, וגם להשפעות העמוקות של התרחבות מעגלי הקריאה על החברה כולה. גם כאן, באופן מקורי ומאיר עיניים איילון מצליח לתאר תיאורים מפורטים, כמעט אנתרופולוגיים, של מנהגי הקריאה החדשים ושל השינויים שהם חוללו בעולמם של הקוראים: הוא מביא שלל קושיות של קוראים חדשים (כגון 'מהי התנוחה הטובה ביותר לקריאה?') ועצות של קוראים ותיקים ומערכות עיתונים (התשובה הייתה 'בישיבה'), המעידים על הסתגלותה של החברה להרגל החדש, ועל עומק השפעתו. בסיכומו של דבר, איילון מציב כאן מסגרת ראשונית לדיון ולהמשך המחקר על קריאה במזרח התיכון.

מבחינת המרחב, איילון מתמקד במשרק, קרי במחוזות הערביים המזרחיים של האימפריה העוסמאנית, ובעיקר במצרים ובלבנון, עמם, כפי שהוא מציין, יש לו היכרות טובה יותר (עמ' 4). אף שבאותו מקום הוא מציין כי התפתחויות דומות התחוללו גם בחלקים אחרים של האימפריה ומעבר לה, ואף טוען כי בספר טמון 'הצופן הגנטי' של כל החברות האלה, היה כדאי לפתח דיון קצר גם במקומות אחרים, ולו כדי להצביע על אופי הקשרים ביניהם. הדברים נכונים בעיקר לצפון אפריקה, מרחב דובר

ערבית - וודאי קורא ערבית - עצום ממדים ואוכלוסין, שלעיתים מזומנות מדי מוחרג שלא לצורך מדיונים ב'מזרח התיכון', בוודאי כשהדיון עוסק בשפה ובתרבות, בדפוס ובקריאה. השימוש בערבית בצפון אפריקה היה, מצד אחד, קשור בטבורו להתפתחויות במשק - כפי שאיילון חושף בהזכירו את תוניסיה, למשל, בכמה מקומות בקשר לרשתות ההפצה והתפוצה של מוצרי דפוס מלבנון וממצרים, ומצד אחר, הוא היה נתון ללחצים ולמסורות אחרות, שיייתכן שהקנו לו 'צופן' שונה מעט.⁸ גם אם אין בכך כדי לערער את קביעתו החוזרת ונשנית של איילון שמצרים ולבנון היו מרכזי הדפוס והקריאה בתקופה המדוברת, הצבתם בהקשר רחב יותר, ודאי בהקשר של המרחב דובר הערבית, עשויה ללמד אותנו יותר על תהליכים היסטוריים אלו. הדברים נכונים גם לקביעת מסגרת ההתייחסות העוסמאנית, גישה מבורכת כשלעצמה. איילון מזכיר לאורך הספר את הדפוס הערבי באסתנבול,⁹ וגם את המדיניות המשתנה של השלטונות העוסמאניים כלפי דפוס ומוציאים לאור, שהייתה רלוונטית בעיקר ללבנון בתקופה הנידונה; אך נדמה כי היינו נשכרים מדיון רחב קצת יותר בהשפעת הדפוס בתורכית (ובשפות אחרות במרחב העוסמאני) על הדפוס בערבית.

מבחינת מסגרת הזמן, איילון בוחר להתמקד במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה. הוא מדגיש שנקודת הסיום שרירותית ואינה מציינת שינוי מהותי בתולדות הדפוס הערבי (עמ' 259-260); לעומת זאת, בנקודת ההתחלה הוא דן בהרחבה במבוא ובפרק הראשון. הוא מגולל את תולדות הדפוס בערבית, מראשיתו באירופה, דרך יוזמות בתוך האמפריה העוסמאנית, הן מדיניותיות הן פרטיות, עד התפשטותו וביסוסו. טענתו היא שהיוזמות בתחום הדפוס לפני אמצע המאה התשע-עשרה היו אפיוזודות קצרות ולא קשורות שלא הצליחו לבסס אותו כטכנולוגיה המונית לייצור כתבים. הוא דן בהרחבה בהסברים לכך, ומציע הסבר חלופי משלו. הסבר זה אמנם שונה מקודמיו, בעיקר בדגשיו, אך גם הוא מתמקד בהשוואה להתפשטות הדפוס באירופה, למרות המודעות לבעייתיות הכרוכה בכך. גם איילון טוען שחוסר העניין המוקדם בדפוס במזרח התיכון נובע מטעמים תרבותיים,

8 ראו, למשל, את האוסף הנדיר של הספרים המודפסים הראשונים מפז שבמרקו, השמור בספריית אוניברסיטת פנסילבניה, ועדיין ממתין למחקר שיגאל אותו מאלמוניותו. ספרים אלו מעידים, כנראה, שבמרקו העדיפו את דפוס הליתוגרפיה על פני דפוס האותיות הניידות, שבו עוסק איילון, גם במאה העשרים, כדי לשמר קרבה לכתב היד הערבי. <http://www.giving.library.upenn.edu/latest-news/moroccan-lithographs>

9 והוא גם עוסק בכך במקומות אחרים, וראו Ami Ayalon, 'Hassun and Shidyay: Penecraft and Survival in Mid-Nineteenth-Century Istanbul', in Jayne L. Warner (ed.), *Cultural Horizons: Festschrift in Honor of Talat S. Halman* (Syracuse: Syracuse University Press, 2001), 59-68

שקשה לעמוד על משקלם גם אם כולם שרירים ותקפים.¹⁰ איילון מערער על ההסבר התעשייתי, המציע לראות בדפוס 'אמצעי מיותר', כפי שהוא מכנה זאת, בשל קיומה של תעשיית מעתיקים וייצור כתבי יד (עמ' 20). כפי שאיילון מדגיש, עדיין חסר מידע וידע על הנושא בתקופה הטרום-מודרנית ובתקופה המודרנית המוקדמת, אך נדמה שעצם קיומה של תעשיית כתבי יד ברור, הן מהמחקר הקיים, הן מאוצרות כתבי יד שמתגלים לאחרונה חדשות לבקרים.¹¹ השאלה היא אם גודלה של תעשייה זו היה מספיק כדי לייצר את הדפוס; וממילא סביר שהיה כאן שילוב של מניעים תעשייתיים, כלכליים ותרבותיים. זאת, כמובן, בהנחה שאנו רואים בהגעה המאוחרת של הדפוס למזרח התיכון ביחס לאירופה 'בעיה' שיש להסבירה. כפי שאיילון ציין יפה, מדובר בהסברים למה שלא קרה, ולא בהסבר למה שאכן קרה: מיזמי דפוס צצו ברחבי האימפריה ומחוצה לה, והייתה להם מן הסתם השפעה רבה, אולם הם לא התגבשו לייצור המוני (עמ' 30).

משום כך איילון דן בזהירות, אולי בזהירות רבה מדי, גם במחקרה האחרון והידוע של גלי חנא (Hanna),¹² בדבר התרחבות תעשיית כתבי היד בקהיר מהמאה השש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה, ובהתרחבות מעגלי הקריאה גם למה שהיא מגדירה 'מעמד הביניים' באותה התקופה (עמ' 27, הערה 46; ועמ' 53-54). אמנם ספרה אינו חף מבעיות, אך כלום לא הייתה יכולה להתרחש יותר מנהדה אחת, גם בתקופה שלפני התפשטות הדפוס? (איילון מסתפק בהשערה הזוהירה שכנראה לא הייתה 'שקיעה' בשימוש בספרים לפני הופעת הדפוס). גם ההדגשה החוזרת ונשנית של איילון

10 ההסברים התרבותיים שאיילון מביא הם מספר 'זעום' של כותבים וקוראים באימפריה העוסמאנית; העדפה של תקשורת אוראלית על פני המדיום הכתוב; הקושי האסתטי של אותיות דפוס ניידות (moveable type) עם הכתב הערבי; חשדנות כלפי חידושים, חשדנות השלטונות העוסמאניים בטכנולוגיה העלולה לערער את מעמדם, וכוחם הפוליטי, שהיה איתן מספיק עד המאה התשע-עשרה כדי לחסום מראש כל יוזמה פרטית לכינון דפוס (עמ' 22-30).

11 מספר כתבי היד בערבית השמורים בספריות פרטיות בתימן בלבד, מוערך בכ-50,000, ונעשה כעת מאמץ חובק עולם לדיגיטיזציה שלהם; וראו <http://pucl.princeton.edu/collections/pudl0079> ו-<https://ymdi.uoregon.edu>. בספריית טימבוקטו, שמבצע ההצלה ההרואי שלה מידי אל-קאעדה ב-2012 כבר הפך לשם דבר, נשתמרו כ-350,000 כתבי יד אסלאמיים (בעלי תוכן דתי ולא דתי), רובם כנראה בערבית. ברי כי נשתמרו עוד מספרים גדולים של כתבי יד, שרק מעידים על מה שלא נשמר, ונוסף על כתבים שאינם ספרים. האימפריה העוסמאנית עצמה, הידועה בבירוקרטיה הענפה שלה, התנהלה בכתב יד לפני כניסת הדפוס: רק בארכיון העוסמאני שלייד משרד ראש-הממשלה באסתנבול נשתמרו כ-150 מיליון (!) כתבים כאלה בתפוזות (ועוד כ-300,000 אוספים כרוכים). כל אלו מעידים על תעשייה גדולה ומשומנת של כתבי יד לפני עידן הדפוס.

12 Hanna, *In Praise of Books*; וראו גם מחקרו של הירשלר, Hirschler, *The Written Word*, שגם בו דן איילון.

לאורך הספר של מספר הקוראים 'הזעום' בעולם הערבי ערב התפשטות הדפוס - אף שהיא פרי ניסיון מבורך לאפיין את ממדי התופעה - היא בעלת משמעות רק אל מול הדעה הרווחת, שאינה מצוינת בספר, בדבר המצאותו של רוב אורייני בחברות דוברות הערבית היום, ומשום כך מקופל בה טעם אנכרוניסטי מעט. איילון עצמו עומד על הקושי בהערכות מסוג זה. הוא מדגיש כי הן אינן מלמדות הרבה כשלעצמן (עמ' 214-215); וחשיבותן טמונה בעיקר בהערכת הגידול היחסי במספר מוצרי הדפוס וקוראיהם, כפי שאיילון פורס לאורך הספר.

בסופו של דבר ההבדל בין הנהדה של המאה התשע-עשרה לבין התעוררויות תרבותיות שקדמו לה, אם היו כאלה, הוא הדפוס עצמו. המהפכה שחולל הדפוס במעמדם של המוצרים הכתובים, במבנה הפוליטי והרוחני וביחסים החברתיים, היא היא הנהדה. לא די לראות בזיקה שבין הדפוס לנהדה זיקה הנובעת מעניינם של האינטלקטואלים יוצרי התוכן בהפצתו של תוכן זה (עמ' 56): כפי שאיילון מוכיח לאורך ספרו, פריצת הדפוס לחיי היום-יום במזרח התיכון היא המסילה הקושרת את הנהדה הלכה למעשה לתהליכי ה'מודרניזציה' שהוזכרו קודם.

לבסוף, ראוי לציין כי **מהפכת הדפוס הערבי** הוא הספר הראשון בסדרה 'בלשון עבר', מייסודה של החברה ההיסטורית הישראלית. מטרתה המבורכת של סדרה זו היא לתרגם לעברית מבחר ממיטב הספרים בהיסטוריה העולמית שנכתבו בידי היסטוריונים ישראלים ופורסמו תחילה בשפות לועזיות. המהדורה העברית, המעודכנת והמחודדת יותר מקודמתה האנגלית של ספרו של איילון, אכן מנגישה לקוראי העברית מחקר אקדמי פורץ דרך בשפה בהירה ורהוטה. הבחירה לפתוח את הסדרה במחקר על המזרח התיכון אינה רק צו השעה, אלא אות כבוד לעוסקים ולעוסקות בתחום זה בישראל.

אלון תם